

Nils Erik Villstrand

Fifflande fogdar – implementeringen av en ny förvaltningskultur i riksdelen Finland under tidigt 1600-tal

ABSTRAKT

I uppsatsen undersöks häradsfogdarnas verksamhet i Finland under tidigt 1600-tal. Fogdarna hade en central roll inom skatteuppbörden och var därmed av vital betydelse för upprätthållandet av den svenska statsmaktens centrala funktioner. De befann sig mellan kronan, som ställde krav på pålitlighet och effektivitet, och undersåtarna som förväntade sig att en statens ämbetsman var opartisk. Fogdarna var kortvariga i sitt ämbete men deras uppdrag gav dem många möjligheter till korrupta beteenden. Mitt syfte är att utröna i vilken mån de gjorde sig skyldiga till ämbetsmannamissbruk och vilka åtgärder för att minimera detta som togs från kronans sida. Källmaterialet består av ett statligt regelverk i förändring och av protokoll från olika rannsakingar. Det framgår av min undersökning att en undersökning bland allmogen av ämbetsmannamissbruk där fogdarna var närvarande var ineffektiv. Under Gustav II Adolfs tid inordnades fogdarna stegvis i en ny byråkratisk struktur som gav möjlighet till en effektivare intern kontroll samtidigt som kronan också aktivt prövade externa kontrollmekanismer.

Förvaltningshistoria, politisk kultur, ämbetsmannamissbruk,
antikorrupsionsstrategier

Artikkeli kuuluu Jyväskylän yliopistossa toteutettavan Suomen Akatemian rahoittaman projektin In search of corruption and bad governance practices: Swedish and Finnish experiences, ca 1614–1917 (CorGo) tuotoksiin.

Nils Erik Villstrand, nilsvillstrand@abo.fi

Historiker är inte förskonade från det sant mänskliga att ibland överskatta vad de hinner och orkar med. Inför Åbo hovrätts 300-årsjubileum kontaktade hovrättspresidenten Aleksi Käpy professor Gunnar Suolahti som åtog sig att sammanställa en historik. Det konkreta resultatet blev inte mer än en artikel på sju sidor ”Hovioikeutta odotettaessa” som publicerades i tidskriften *Valvoja-Aika* jubileumsåret 1923.¹ Avtagande krafter tvang Suolahti att avsäga sig det krävande uppdraget.² När Åbo hovrätt 1973 uppmärksammade sin 350 år långa existens med en festskrift trycktes i den Suolahtis uppsats upp på nytt. Det är intressant att jämföra denna med den framställning ”Turun hovioikeuden perustamisen taustaa” av Erkki Lehtinen som följer på Suolahtis uppsats i jubileumsskriften. De behandlar samma tema men skiljer sig så mycket från varandra att båda inte kan ha rätt. Sanningen finns inte alltid någonstans mittemellan, men i det här fallet är det just så som det förhåller sig.

Enligt Suolahti präglades förhållandena i det tidiga 1600-talet av en brist på organisation. De som levde i Finland då var jämnåriga med klubbekrigarna och äldre bröder eller systrar till hakkapeliterna. I deras begränsade värld fick känslorna lätt överhanden och tröskeln till att ta till våld eller till att ta rätten i egen hand var låg. En hämndaktion ropade på en respons i samma mynt i en fiendskap utan ände. Förhållandena förvärrades av att förvaltningen och skatteuppbörden befann sig på en så primitiv nivå. Befolkningen drog sig inte för att bedra statsmakten på resurser. De som ansvarade för rekryteringen av soldater, fogdar och olika skatteuppbördsmän betedde sig som om de till hälften befann sig på fientligt territorium. Tillsammans med sina underlydande rörde de sig i grupp och tvekade inte att ta till våld för att komma åt bondehushållens resurser. Det värsta var att man aldrig kunde veta hur mycket av de resurser som togs ut i kronans namn som stannade i uppbördsmännens egna fickor. Motåtgärder från bondebefolkningen sida var att misshandla kronans folk eller att beskjuta dem.³

14

Finland var ett krigsnära område och det mest iögonenfallande problemet i det tidiga 1600-talets Finland var enligt Lehtinen krigsfolk som ställde krav på inkvartering, förnödenheter och transporter. I situationer när förvaltningsapparaten inte kunde leverera enligt soldaternas behov krävde krigsfolket på egen hand ut resurser och tjänster helt enkelt därför att de inte hade något alternativ. Ett annat iögonenfallande drag var adelsmän som i egenskap av förläningsinnehavare såg till sina egna intressen på ett sätt som drabbade såväl kronan som bondebefolkningen. Adelsmännens insatser i krigföringen kunde inte undvaras, varför attityden från kronans sida var tillåtande så länge som adels beteendemönster inte ledde över i kaotiska förhållanden.

Lehtinen hämtade huvuddelen av sin empiri från en omfattande rannsaking som genomfördes i Finland 1616. Han uppfattade det som anmärkningsvärt att lokalförvaltningen – länsmän och fogdar – i den så sällan anklagades för oegentligheter från allmogens sida. Med tanke på hur utmanade svårt det var att bära upp skatter i ett område med försvagad ekonomi gav rannsakingen vid handen att påfallande få av uppbördsmännen gjort sig skyldiga till missbruk i ämbetet.

Krigsansträngningarna utgjorde en svårhanterad utmaning för den statliga förvaltningsapparaten i Finland. Det uppstod många missförhållanden och det går, enligt Lehtinen, inte att komma ifrån att skatteuppbörden och den övriga förvaltningen i det tidiga 1600-talets Finland lämnade mycket i övrigt att önska. Inom centralförvaltningen i Stockholm uppstod en överdrivet negativ uppfattning enligt vilken förhållandena i Finland präglades av anarki i en riksdel där kraftfulla åtgärder var nödvändiga.⁴

Problemformulering och tidigare forskning

Erkki Lehtinen förvånades över att länsmän och fogdar så sällan i rannsakingarna 1616 ställdes till svars för missbruk i skötseln av sitt uppdrag. Men hade de så rent mjöl i påsen som det verkar, eller avslöjades bara en bråkdel av allt det ljusskygga de tillät sig? I den här uppsatsen uppmärksammas häradsfogdarna och deras medhjälpare på grund av deras centrala roll inom skatteuppbörden som gav dem möjligheter till en stor uppsättning missbruk av sitt ämbete. Jag lämnar länsmännen utanför min granskning eftersom de ännu i det tidiga 1600-talet definitivt var mer lokalsamhällets förtroendemän än kronans ämbetsmän i ett allt intensivare umgänge mellan centralmakt och lokalsamhälle.⁵

Fögderierna var av olika slag och därmed varierade också benämningarna på fogdarna. Det fanns slotts-, härads- och gårdsfögderier och en del fögderier av annan typ. Häradsfögderierna var de vanligast förekommande, 66 av inalles drygt 100 i det svenska riket vid sekelskiftet 1600.⁶

Forskning i korruption som historiskt fenomen kan träffande karaktäriseras som förvaltningshistoria ur ett patologiskt perspektiv.⁷ Ur ett sådant perspektiv framstår frågan i vilken grad fogdarna och deras biträden svarade mot kronans krav och böndernas förväntningar som intressant. Det låg i kronans intresse att få in så mycket som möjligt av de skatter som beviljats, samtidigt som kronan hade anledning att slå vakt om att böndernas rätt inte kränktes – hur formade sig den krävande balansgången mellan dessa båda målsättningar i riksdelen Finland? Kunde allmogen göra sin röst hörd då det gällde de ämbetsmän som beskattade dem i en tid av ett stort behov av resurser för den omfattande krigföring som så starkt präglar svensk historia under en lång period med början på 1560-talet? Höll sig fogdarna inom acceptabla ramar som ämbetsmän i ett krigsnära Finland, eller agerade de på olika sätt för att skaffa sig privat vinning av sitt ämbetsinnehav? Fanns det enskilda ”rötägg” som ägnade sig åt beteenden som fick dem att i deras egen samtid framstå som korrupta eller var ämbetsmannakorruptionen vid ingången till 1600-talet ett strukturellt problem? I vilken utsträckning förnyades de strukturer som styrde fogdarna i deras arbete? Hur genomfördes kontrollen av fogdarna och förekom det försök att effektivera den?

Marie Lennersands konstaterande 1999 att den tidigmoderna lokalförvaltningen ”i hög grad har försummats av forskningen” är fortsättningsvis giltig.⁸ Pär Frohnert har studerat fogdarna under 1700-talet⁹ och 2001 disputerade Mats Hallenberg på en avhandling *Kungen, fogdarna och riket*¹⁰ som kastar nytt ljus över fogdeförvaltningen från Gustav Vasas tid till 1630. Han har också i *Statsmakt till salu* studerat privatiseringen av skatteuppbörden 1618–1635.¹¹ Som framgår av introduktionen till detta temanummer är Hallenbergs bild av 1500-talets fogde negativ, de ägnade sig åt beteenden som inte kan beskrivas som någonting annat än djupt korruptiva, mutor, olagliga uppbörder, försnillning, stöld och användning av våld inom ämbetsutövningen. Enligt Hallenberg lärde sig allmogen ändå att det inte var omöjligt att bli av med en misshaglig fogde, och från och med hertig Karls tid som regent skärptes centralregeringens grepp om fogdarna. I sin uppmärksammade bok *Klubbekriget* tecknade Heikki Ylikangas en bild av en ännu större maktsymmetri i riksdelen Finland. Det sena 1500-talet var enligt honom en tid då ”djungelns lag och den starkares rätt” var gällande. I en ohelig allians förtrycktes och utsögs bondebefolkningen av krigsbefäl och soldater, adelsmännen och deras tjänare, högre och lägre ämbetsmän samt ryttarbönder. Kriget banade väg för en social differentiering i snabb takt som hotade att utrota bondeståndet.¹² Janne Haikari har ur ett aktörsperspektiv uppmärksammat kronofogdarna och deras motsvarighet inom grev- och friherreskapen under svensk stormaktstid och framför som sin tentativa ståndpunkt att korruptiva beteenden bland dem var en sällsynthet och ingalunda ett stort problem.¹³

Också länsförvaltningsnivån är underproblematiserad i forskningen. Viktiga bidrag är Björn Askers arkivvetenskapliga studie *I konungens stad och ställe. Länsstyrelser i arbete 1635–1735* och Alexander Jonssons avhandling *De norrländska landshövdingarna och statsbildningen 1634–1769*.¹⁴ Erkki Lehtinen disputerade 1961 i Helsingfors på en avhandling om statsmaktens likriktningspolitik i Finland under 1600-talet fram till det karolinska enväldet och gav samma år ut en lång uppsats om den kamerala centralförvaltningen i Finland under första hälften av 1600-talet.¹⁵

Joh. Ax. Almquists *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630*, publicerad i fyra delar åren 1917–1923, är imponerande som arbetsprestation och fullmatad med empiri om fögderier och fogdar i det svenska riket och väldet.¹⁶ Matti Walta har sammanställt två matriklar över ämbetsmännen inom länsförvaltningen 1634–1714 och 1721–1808. Han redovisar i ett introducerande kapitel till den förra publikationen vissa av sina iakttagelser, bl.a. att de fogdar och häradsskrivare som verkade under 1600-talet i mycket hög utsträckning var födda inom den region där de kom att arbeta.¹⁷ En motsvarande studie för 1500-talets del föreligger i Kyösti Kiuasmaas *Suomen yleis- ja paikallisballinnon toimet ja niiden hoito 1500-luvun jälkipuoliskolla* från 1962.¹⁸ Heikki Ylikangas redovisar i *Wallesmanni* sin undersökning av länsmännen ur ett långt tidsperspektiv och utnyttjar förtjänstfullt den rikt flödande lokalhistoriska forskningen i Finland.¹⁹

Karl IX, Gustav II Adolf och fogdarna i Finland

Som ett inslag i pacificeringen av riksdelen Finland efter det svenska inbördeskriget granskade hertig Karl utgående från allmogens klagomål och fögderiräkenskaperna fogdarnas verksamhet. Under hans vistelse i Finland vintern 1601–1602 blev fyra dömda i Åbo – tre av dem till döden medan andra fogdar och fogdeskrivare fördes över till Stockholm för fortsatta undersökningar. Om en av de dömda, Lars Jönsson som verkade som fogde i Raseborgs län 1593–1596 och 1599–1600, vet vi att verkställandet av dödsdomen uppsköts till dess att han hade blivit klar med sin räkenskap. Bengt Hansson, fogde i Lill-Savolax, försökte sommaren 1602 fly över till Ryssland men blev skjuten. Han hade ännu i november 1599 karaktäriserat sig som lojal tjänare till ”K.Mtz till Suerige och Polen”, alltså kung Sigismund.²⁰

Det, som det verkade, överstora antalet ödehemman i Finland gav anledning till rannsakingar.²¹ År 1606 ställdes på Stockholms rådstuga sex fogdar från Finland och en landsskrivare på Åland till svars för brister och tillkortakommanden i sin ämbetsutövning. En domstol bestående av bl.a. riksråd och i vilken också stadens borgmästare och råd ingick utövade kungens domsrätt, ett arrangemang som också förekommit tidigare.²² Uppbördsmännen anklagades för oegentligheter i de räkenskaper de lämnat in till granskning i huvudstaden och fick möjlighet att förklara sig eller pretera kompletterande dokumentation.²³ Fogdarna hänvisade till sådant som allmogens stora fattigdom men försvarade sig med begränsad framgång. Samtliga konstaterades inte ha betett sig i enlighet med den ämbetsed de svurit att vara kungen ”trogne och rättrådige, och i deras kall flitige”. Det var inte fråga om att de skulle ha skott sig på kronans bekostnad utan anklagelserna handlade om att de inte hade skött sitt ämbete tillräckligt energiskt och framgångsrikt. De ställdes inför alternativet att betala kronan ”det som bewijsligitt är” eller att enligt gårdsrätten som tjuvar mista livet. Åtminstone två av fogdarna – Tönne Knutsson i Halikko och Pikis härader och Jöran Lind i Masku härad – blev benådade av Karl IX och fick det belopp de skulle ersätta kronan med nedsatt till hälften. Ett villkor de ville förhandla sig ifrån var att de inte tilläts återvända till Finland för att, som det formulerades i rättens protokoll, ”vtarma och plåga den fattige bondenn, som dee tillförenne giort hafua”. Samma år blev Olof Jonsson, fogde i Nedre Satakunta, avrättad för sina tillkortakommanden i ämbetet.²⁴ Johan Eriksson (Orrfelt) kunde fortsätta som fogde under en lång följd

av år i olika fögderier i Finland. Landskrivaren Henrik Andersson som tillsammans med ståthållaren Jürgen von Wulframsdorff avgav räkenskap för Åland 1612–1613 kom senare att verka som fogde i Finland.²⁵

I början av juli år 1607 lät Karl IX förstå att fogdarna och deras skrivare i Finland inte visade någon som helst respekt eller lydnad för sin uppdragsgivare. De bar inte upp skatterna fullt ut och stal det som de burit upp. Därför skulle rannsakingar med alla fogdar och deras skrivare genomföras varefter de skulle föras till Stockholm i ändan av var sitt bastrep och andra förordnas i deras ställe. Fogdarna skulle inte längre få fungera i ämbetet mer än ett räkenskapsår. Det kan ha varit den rannsaking som hovrättsfiskal Karl Olofsson Rosing i Stockholm föranstaltade med fem fogdar från Finland sommaren 1607 som låg bakom det kungliga vredesutbrottet och den misstro som riktades mot alla fogdar i Finland. De fem fogdarna klarade sig igenom revisionen av sina räkenskaper bättre än vad fogdarna från Finland gjort året innan. Fyra av dem kunde fortsätta som häradsfogdar.²⁶

Karl IX såg en möjlighet till en förbättrad kameralförvaltning genom decentralisering. Han utnämnde redan 1599 en kamrer för Finland med kontroll av fogdarna som en av sina uppgifter, och senast från 1603 och till och med 1619 verkade med vissa avbrott en räknekammare i Åbo.²⁷ En annan lösning var att bredda ansvaret för räkenskaperna. År 1602 gjordes fogdeskrivarna delansvariga för fögderiets räkenskaper. De skulle få samma straff som fogdarna om oegentligheter uppdagades.²⁸ Kungen litade aldrig på fogdarna och deras skrivare. Det förekom ”stor otroheet” bland dem och ”de försnille oss vår åhrlige Ränthe och opbördh på ådtskilleliget sett”, den hamnade i ”Tiuffua händer” lät han förstå i ett förslag till uppbördsordning från december 1606. Den var avsedd att tillämpas från och med år 1607 men sändes aldrig ut. Den beskriver ett system som innehåller en effektiviserad kontroll från lokalsamhällets sida med hjälp av sockenprästerna. Fogdarna fick enligt ordningen inte hålla fler än två fogdekarlar i varje härad, detta eftersom fogdarnas alltför många medhjälpare hade trakasserat allmogen då de red från gård till gård. Nu skulle fogdarnas och deras medhjälparens direktkontakt med allmogen upphöra. Fjärdingsmännen skulle bära upp räntorna i socknen, överlämna dem till länsmannen i häradet som sedan levererade dem till fogden. I samband med varje överlåtelse skulle sockenprästen utfärda ett bevis på uppbörden. Fjärdings- och länsmännen skulle hålla vara på intygen som en möjlighet att ställa fogdarna till svars för oegentligheter i uppbörden. Fogden skulle inte kunna hävda att bönderna hade betalt mindre i skatt än vad de faktiskt – och bevisligen – hade gjort.²⁹

Under Gustav II Adolfs första regeringsår fortsatte klagomålen att strömma in över fogdarnas olagligheter. Kammar skrivaren Bertil Tönnesson sändes över till Finland för att om nödvändigt med tvång hämta fogdarna med sig till Stockholm.³⁰ För att få bukt med fogdar som krävde ut mer av allmogen än vad de hade rätt till samtidigt som de bedrog kronan på skattemedel utfärdade Gustav Adolf år 1614 en förordning om hur fogdar och skrivare skulle behandla allmogen i Finland. Kungen återopade ett mandat som hans far hade utfärdat 1608 men som tydligen nästan helt fallit i glömska. Enligt förordningen skulle ingen skattskyldig behöva betala skatt utan att få ett kvitto på vad han betalat. Det här skulle förhindra att fogdarna upprepade gånger krävde in sådan skatt som undersåtarna redan ”vthan tresko godwilligen vthgiordt hafwe” eller att fogdarna och deras skrivare med orätt hävdade att ett hemman var öde och följaktligen inte kunnat betala skatt eller att den skattskyldiga av någon annan orsak inte hade betalt sin skatt. Avsikten var att bygga upp ett effektivare kontrollsystem. Fogdens kvitton över erlagd skatt skulle den som erlagt skatten få behålla och de skulle varje år midsommartid samlas in av ”väre trogne män”. Fogdarnas räkenskaper skulle sedan jämföras med dem. Det skulle bli slut på fogdarnas ”falskheet och tiuffwerij”. Kansler Axel Oxenstierna fick i uppdrag att låta trycka upp förordningen i några hundra exemplar.³¹

Gustav II Adolf utfärdade 1615 en förordning som reglerade fogdarnas och deras skrivares arbete med kännbara straff angivna för varje försummelse. Förslag på den kommande uppbörden och räkenskaperna med en heltäckande uppsättning verifikat skulle inlämnas på bestämda tider. Fogdarna skulle inte göra utbetalningar utan att ha fått order om dem och inte heller försumma att utföra givna order inom utsatt tid. De skulle inte tillåta en uppbörd av någon som inte kunde lämna ett skriftligt bevis på att han faktiskt hade rätt att förrätta den. Här upprepades också påbudet om kvittenser till de skattskyldiga bönderna: kvittensen skulle innehålla uppgifter om vem som förrättat uppbörden, när och var samt vilka varor som bonden levererat.³² Med 1624 års uppbördsordning ökade sannolikheten att bönderna verkligen fick ”sin Zedell af Fogden eller Arrendatoren” över vad han erlagt i skatt. Ordningen stadgade nämligen om särskilda sockenskrivare med uppgift att alltid vara på plats vid uppbörden och bevaka att allmogens rätt inte kränktes.³³

Fogdens uppgiftsområde som ännu i Erik XIV:s artiklar 1563 var mycket omfattande och inbegrep upprätthållandet av lag och rätt, kronans uttag av resurser från lokalsamhällena, utvecklandet av ekonomin och vaktslående om fungerande samhällsstrukturer, koncentrerades med tiden alltmer till skatteuppbörden. De kom från att ha varit kungamaktens viktigaste representant i lokalsamhället att i en lång process bli underställa ståthållarna och sedermera landshövdingarna. Under Gustav II Adolfs tid fick nämligen en vid det laget gammal tanke om att ge ståthållarna i uppgift att kontrollera fogdarnas uppbörd och räkenskaper ett konkret genomslag. Det här skedde i de instruktioner som en ståthållare försågs med då han tillträdde. I exempelvis den fullmakt att vara ståthållare på Åland som Jören Wulfstorp erhöll 1615 fick han ett delansvar för skatteuppbörden. Han skulle nämligen se till skatten bars upp inom utsatt tid och om fogdar eller andra betedde sig ”otroligen eller försummeligen” skulle han försöka förhindra detta och rapportera till KM:t och kammarförvaltningen.³⁴

18

År 1616 blev Herman Wrangel ståthållare i Kalmar län och fick som uppgift att se till att fogdarna skötte uppbörden inom utsatt tid och i enlighet med regelverket och att de levererade in sina räkenskaper i rätt tid till den kungliga räknekammaren så att kronan inte genom ”deras otrohet eller försummelse tager någon skada”. Fogdarna var samtidigt fortsättningsvis underställda kammaren i Stockholm. Ett par år senare fick Wrangel en förnyad instruktion där samma stadganden upprepades samtidigt som han fick utvidgade befogenheter i förhållande till fogdarna. Kammarens order och instruktioner till fogdarna skulle gå via ståthållaren som skulle se till att de blev åtlydda. Omvänt skulle fogdarnas uppbördsförslag sändas in till kammaren via ståthållaren. Ståthållaren skulle också genomföra undersökningar alltid då han påträffat ”olovliga försummelse, orätrådighet och treskhet hos någon fogde”. Om en fogde i dem visade sig vara skyldig hade ståthållaren rätt att häkta honom. Ståthållaren skulle genom att höra sig för med bönderna vid tingen slå vakt om att fogdarna inte kränkte allmogens rätt. Fogdarna skulle fortsättningsvis resa till Stockholm midsommartid och i räknekammaren redovisa för sitt arbete. Därmed hade, som redan Almquist framhöll, en instans mellan fogdarna och centralregeringen etablerats.³⁵

Parallellt med reformarbetet genomfördes rannsakingar. Sådana gjordes i Savolax, Karelen och Österbotten år 1614.³⁶ Vid den rannsaking i Österbotten (och Västerbotten, Ångermanland, Medelpad och Hälsingland) som översten Stellan Mörner och kammar skrivaren Zacharias Simonsson fick i uppdrag att utföra (det blev i stället en Isak Pedersson som kom att arbeta tillsammans med Mörner) skulle de ställa frågor om hur de kungliga ämbetsmännen, bland dem fogdarna, hade utfört sina uppdrag och om eventuella missförhållanden som bondebefolkningen önskade få avskaffade. Kommissarierna skulle anteckna alla klagomål och sända in en rapport till kammarrådet som sedan skulle gå igenom materialet och fatta beslut om eventuella böter. I Österbottens södra prosteri hade ingen något att klaga över hur ämbetsmännen hade uppfört sig medan det i det norra prosteriet fanns ett missnöje med fogden Torsten

Svenssons skatteuppbörd. Han hade tvingat bönderna att erlägga mer i skatt än vad de var skyldiga att betala och hade tagit ut mer i skatt än vad han redovisat.³⁷

Vilka var det som verkade som fogdar, och blev de länge kvar i sitt uppdrag eller flyttades de efter ett eller ett par år till ett annat fögderi i centralmaktens försök att hindra att de lierade sig med kretsar inom fögderiet? Prägades förhållandena inom de olika fögderierna av kontinuitet eller ständiga byten av fogdar? Mats Hallenberg har undersökt fogdarna i Östergötland och (det dåtida administrativa) Finland under perioden 1523–1630, hur många de var, vem som rekryterades, hur länge de blev kvar i ett uppdrag och hur deras fortsatta karriärer efter uppdraget som fogde formade sig.³⁸

En stor del av fogdarna i såväl Östergötland som Finland förblir i brist på källor anonyma. En viktig resurs för en fogde var att kunna läsa, skriva och räkna. I Finland bäddade en skrivartjänst ofta för ett avancemang till fogde följt av ett uppdrag som lagläsare. En annan typisk karriärväg bestod av en växling mellan militära och civila tjänster. Fogdarna var oftast lokalt rekryterade. Uppdraget som fogde var inte utan intresse för män med frälsebakgrund, men fogdetjänsten attraherade framförallt ofrälse då det utöver möjligheten till inkomster bäddade för ett socialt avancemang i form av ett adelskap som också kunde hjälpas på traven genom ett lämpligt giftermål. Den som åtog sig uppdraget som fogde tog en medveten risk där chansen att misslyckas var stor eftersom fogden hölls personligen ansvarig för att kronan – förr eller senare – fick in räkenskapsårets skatter till sista öret. Den vanliga tjänstgöringstiden för en fogde verksam i Finland inskränkte sig till fem eller sex räkenskapsår. Att det fanns så många som prövade sin lycka som fogde måste mer än något annat ha berott på de förhållandevis goda lönevillkoren och möjligheterna till inkomster som var av den karaktären att de i lägre eller högre grad inte tålde dagsljus. Som Mats Hallenberg insiktsfullt betonat måste det ha funnits klara fördelar med fogdeuppdraget som uppvägde de uppenbara nackdelarna.³⁹

19

Som en bakgrund till en genomgång av bevarade protokollen från en rannsaking i Finland 1616 som inbegrep lokalförvaltningen presenteras i det följande en sammanställning av uppgifter i Almqvists *Den civila lokalförvaltningen 1523–1630* gällande hur långvariga i sitt uppdrag de som tjänstgjorde inom ett bestämt häradsfögderi i Finland var under två tioårsperioder, nämligen räkenskapsåren 1600–1610 och 1610–1620. En sådan statistik överdriver diskontinuiteten och har därför kompletterats med uppgifter om hur många av häradsfogdarna verksamma under en av perioderna som hade innehaft ett fogdeuppdrag redan före ifrågavarande period eller som kom att inneha ett sådant efter periodens slut. Det är av intresse att få en inblick i huruvida hertig Karls politiskt betingade misstro mot fogdarna i Finland avspeglar sig i en kortare tjänstgöring inom ett bestämt fögderi än den som präglar bilden under den senare perioden som präglas av Gustav II Adolfs ambition att inordna fogdarna under ståthållarna. Det framgår av tabell 1 att förhållandena under de två tioårsperioderna var i hög grad de samma. Den överlägset vanligaste tjänstgöringen som häradsfogde inskränkte sig i nästan alla fögderier till ett eller ett par räkenskapsår. En svag trend mot större kontinuitet kan skönjas inom de olika fögderierna. Hertig Karls uppgörelse med det kungatrogna Finland avspeglas tydligt i att så få av fogdarna 1600–1610 tidigare hade verkat som fogde i samma fögderi. I Österbotten var det vanligare med fogdar som stannade kvar länge än i andra landskap i Finland. Täta byten av fogdar kännetecknar förhållandena inom fögderierna i Finland också under 1600-talet som helhet.⁴⁰

Tabell 1. Längden på fogdarnas tjänsteutövning inom häradsfögderierna i Finland (med Österbotten och Åland) räkenskapsåren 1600–1610 och 1610–1620.

Perioden 1600–1610.

Fögderi	1 år	2 år	3 år	4 år	5-> år	summa	före 1600	efter 1610
Österbottens södra	2				1	3	1	1
Österbottens norra	2				1	3		
Åland		1			1	2		
Halikko	5	2				7		
Pikis	3	3		1		7		
Masku	3	1	1			5		1
Vemo	1	1		1		3		5
Satakunta övre	5		1			6	1	10
Satakunta nedre	2	2		1		5		2
Raseborg	1	2	2			5		1
Borgå	5	1				6	1	
Kymmenegård	5					5		
Hattula	3	1		1		5		1
Sääksmäki	6		1			7		3
Hollola	1					1		
Lappvesi	4		2			6		1
Stranda	4	2				6		1
Äyräpää	4	1	1			5		
Jääskis	3	1		1		5		1
Stor-Savolax	5	1				6		1
Lill-Savolax	5	1	1			7	2	
Sammanlagt	69	20	9	5	3	105	5	28

Perioden 1610–1620.

Fögderi	1 år	2 år	3 år	4 år	5-> år	summa	före 1610	efter 1620
Österbottens södra		2	2			4		1
Österbottens norra	2				1	3		1
Åland	3	2	1			6		
Halikko	4	1	1			6		1
Pikis	2	1		1		4		1
Masku	4	2				6		1
Vemo	1				1	2	1	
Satakunta övre	1	1			1	3		
Satakunta nedre	1	2	1			4	1	
Raseborg	3	2				5	2	
Borgå	3		1	1		5		3
Kymmenegård	1	1	1	1		4	1	1
Hattula	2	1				3	1	
Sääksmäki	1	2		1		4	3	1
Hollola						1		
Lappvesi	2	1			1	4	1	1
Stranda	1	2	1			4	1	1
Äyräpää	1	2	1			4		1
Jääskis	2	1		1		4	1	1
Stor-Savolax	3	1	1			5	1	
Lill-Savolax	1	2	1			4	1	
Sammanlagt	38	26	11	5	4	85	14	14

Källa: Joh. Ax Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630. Med särskild hänsyn till den kamerala indelningen* II:2, Meddelanden från svenska riksarkivet, Ny följd II:6 (Stockholm 1920), 357, 362, 373, 405, 408, 414, 418, 430, 436, 449, 459, 462, 476, 480–481, 487, 497–499, 502–503, 513–514, 516–517.

Anm: Kexholms län, som formellt blev svenskt 1617 är utelämnat som varande en del av det svenska väldet men inte riket. Hollola härad sammanslogs 1602 med Hattula härad. I statistiken har också de fogdar som tjänstgjorde under exempelvis tre år som inte följde direkt på varandra noterats för en treårsperiod. Två fogderier kunde för en tid vara sammanslagna till ett. En fogde kunde under samma räkenskapsår sköta två fogderier och förekommer i så fall två gånger i statistiken inom ramen för en av perioderna. Det förekom också att slottsfogden samtidigt fungerade som häradsfogde. De här slottsfogdarna ingår inte i statistiken. En fogdes byte från ett fogderi till ett annat har inte beaktats.

Lantdag och råfsteting i Finland 1616

Gustav II Adolf vistades på orter i Finland under sammanlagt nio månader åren 1614–1616.⁴¹ Finland var en krigsnära zon där det var ytterst angeläget att åstadkomma ett effektivt resursuttag och kungen ville genom att vara på plats få de uppenbara missförhållanden som rådde bl.a. inom förvaltningen avhjälpta. Han sammankallade ständerna i Finland, Österbotten inklusive, till en lantdag i Helsingfors i januari 1616.⁴² I sitt öppningstal den 22 januari uppehöll sig kungen huvudsakligen vid den

utrikespolitiska situationen – krig med kusinen Sigismund i Polen och mot Ryssland – som krävde fortsatta uppoffringar. Inledningsvis framhöll han också hur han med sitt besök ville hålla befolkningen i riksdelen vid Sveriges lag och kunna ta del av undersåtarnas klagomål.⁴³ Ständerna betygade kungen sin trohet och förband sig att erlægga en lanttågsgärd. Kungen lovordades också för att den nya skjutsfärdsordning som blivit antagen i den västra riksdelen skulle gälla också i Finland. Transporter av förnödenheter, krigsfolk på genomresa och folk som reste på kronans uppdrag var en stor belastning på bondehushållen och ständerna önskade att kungen skulle ålägga ståthållare och andra befallningsmän att hålla allmogen ”wedh lagh, rätt, huus och hemfridh”.⁴⁴ Kunglig resolution lämnades på besvär som inlämnats skriftligt eller framförts muntligt, men av allt att döma var besvären så många att alla inte kunde behandlas där och då. Efter lantdagen reste kungen till Åbo där han blev utsatt för ett fortsatt flöde av klagomål.⁴⁵

Lösningen blev en konungsräfst. Enligt beslut vid lantdagen i Helsingfors påbjöds den 2 februari 1616 en skatt för att förse fästningar och krigsfolk med livsmedel och foder mot att de skattskyldiga inte längre skulle behöva drabbas av olagliga inkvarteringar och transporter. Som John E. Roos visat innehöll brevet en senare del som aldrig kopierats in i riksregistraturet. Här informerade kungen om att han på grund av de många klagomålen mot krigsfolk ”och andre” i Åbo skulle komma att ordna en ”Konungz Räffst” där de personer han utsåg att sitta domare skulle ta emot allmogens klagomål och utreda huruvida missnöjet var berättigat eller inte.⁴⁶

Gustav II Adolf gick inom kort in för en alternativ strategi och sände ut rannsakande kommissioner till alla regioner i Finland med undantag av Österbotten, Savolax och Karelen, landskap där, som tidigare nämndes, rannsakingar genomförts redan ett par år tidigare. De personer som utsågs att rannsaka erhöll en fullmakt och utförlig instruktion att följa. Rannsakarnas uppgift var att ta del av de klagomål som allmogen framförde och klarlägga vilka bevis och vittnesmål det fanns för att de var berättigade. De skulle också rannsaka om ödehemman, om eldsvådor som förstört böndernas egendom och om nödvändigt antal frihetsår för dem som återupptog ödehemman i bruk. En punkt gällde eventuella övergrepp från krigsfolkets sida. Det som är av intresse för min undersökning är de punkter som handlar om de folkliga klagomålen på fogdar och skrivare, underskrivare, länsmän och fogdekarlar – både de som var i tjänst och de som varit det under de senaste åren. Också gamla restantier utkrävdes, och man bar enligt instruktionen upp dubbelt mer än vad allmogen var skyldig att prestera. För att komma tillrätta med detta ”tiufwerij och skinnande” skulle allmogen uppmanas att berätta sanningen om vem som stod för övergreppen, vad som tagits ut på vilka grunder och hur varorna blivit värderade i pengar. Vid rannsakingen skulle också klarläggas om någon tvingats avstå sitt skattehemman till adeln eller andra. All ”öfwerlast” skulle protokollföras och Gustav II Adolf utfäste sig att bötfälla alla som betett sig inkorrekt gentemot allmogen, men kravet var ”gode skäll och witne”, något som kunde vara ytterst svårt att leva upp till.⁴⁷

Just detta att kunna prestera fullgoda bevis var utmanande. Lagen ställde strikta krav på bevisning och reglerna beträffande vittnesjäv omfattade så många att det var förenat med stora risker att åtala någon för ämbetsmissbruk vid tinget. Claes Peterson har framhållit hur det ”måste ha framstått som ett nära nog hopplöst företag att åtala en fogde eller en länsman”. En friande dom innebar att den käre parten drabbades av ett straff.⁴⁸

När Johan Esaias Waaranen år 1862 försvarade sin doktorsavhandling vid universitetet i Helsingfors om lantdagen i Helsingfors 1616 och förhållandena i det dåtida Finland var han tvungen att konstatera att de rannsaktionsprotokoll som Jonas Hallenberg hade haft tillgång till då han 1794 publicerade fjärde delen av sin Jonas Hallenberg, *Svea rikets historia under konung Gustaf Adolf den stores regering*⁴⁹ var ”för oss förlorade”.⁵⁰ Så illa var det nu inte utan som han själv i ett senare skede kunde erfara

fanns de bland de dokument som Hallenberg hade samlat på sig och som efter dennes död hade överlåtits till Uppsala universitetsbibliotek.⁵¹ Hallenberg uppehöll sig främst vid de oegentligheter och övergrepp som krigsfolk och förläningsinnehavare anklagades för och konstaterade att endast ett mindre antal obetydliga mål kunde avgöras i rannsakingarna och att inte så mycket kunde göras för att ”skydda den värnlösare delen” av undersåtarna. Gustav II Adolfs långa närvaro i Finland blev ändå en ”tröstfull anledning” för invånarna i riksdelen att direkt för sin regent lägga fram sina bekymmer.⁵²

Protokollen finns bevarade från alla rannsakingar utom de som ägde rum i Satakunta.⁵³ De gavs 1936 ut av Jalmari Jaakkola och John E. Roos som *Vuoden 1616 valitusluettelot* och har i denna sin lättillgängliga form använts av olika forskare som ibland rätt kritiklöst slutit sig till verkliga förhållanden också utgående från framförda klagomål som den anklagande parten inte underbyggde med bevis eller den anklagade inte hade möjlighet att bemöta eller som rannsakingarna aldrig tog ställning till. Som redan framgått använde Erkki Lehtinen dem för att teckna en bild av den situation som gav anledning till grundandet av hovrätten i Åbo 1623.⁵⁴ I en uppsats 1987 som behandlar de kringresande kommissionerna under 1500- och 1600-talen uppmärksammar Sven A. Nilsson rannsakingarna i Finland 1616 och fäster sig särskilt vid förläningsinnehavarnas ageranden men noterar också som anmärkningsvärt att anklagelserna mot ämbetsmän inte var ofta förekommande.⁵⁵ För sin stora studie av bondeoroligheter i Finland utnyttjade Kimmo Katajala rannsakingarna 1616 för att belysa förhållandena på den donation som arvingarna till Henrik Wrede 1608 erhöll i Elimäki.⁵⁶

Mirkka Lappalainen har använt sig av rannsakingmaterialet i sin studie av Finland under Gustav II Adolfs tid. Hon uppmärksammar övergrepp från adelsmän, krigsfolk och kungliga ämbetsmän och hur räfsten speglar ett folkligt missförtroende mot rättsväsendet. Räfsten var ägnad att förstärka centralmaktens legitimitet i ett område där det statliga våldsmonopolet var starkt ifrågasatt, men först i och med inrättandet av Åbo hovrätt 1623 åstadkoms enligt Lappalainen en åtgärd av bestående värde.⁵⁷

Rannsakingarna 1616: process och resultat

Den första rannsakingen gällde Virmo (Mynämäki) socken i Egentliga Finland och genomfördes den 5 mars 1616. Sist i tur i rannsakingen var Tenala socken i Nyland som granskades den 11 maj 1616. Förhållandena i Egentliga Finland, Tavastland, Nyland och Kymmenegårds län granskades.⁵⁸

Virmo socken i Masku härad granskades av ståthållaren i Reval Knut Klasson Uggla och kanslitjänstemannen Krister Filipsson (Smed) i S:t Marie prästgård i närheten av Åbo. Mötesplatsen låg på ett betydande avstånd från socknen – att i dag gå sträckan till fots tar omkring sju timmar, men det var vinter med goda möjligheter att färdas bekvämt med häst och släde. I protokollet redovisas tolv närvarande medlemmar av nämnden och kommissarierna lät inledningsvis läsa upp sin instruktion. Innehållet återgavs därefter på finska ”på thet almogen och menige man dess better förstå kunne”. Därefter uppmanades allmogen att fritt föra fram sina klagomål som sedan skulle läggas fram inför kungen, men påmindes samtidigt om vikten av att presentera hållbara bevis eller med hjälp av vittnen underbygga sina påståenden. Kommissarierna tog sedan som första fråga upp eventuella klagomål gällande huruvida fogdarna, deras tjänare eller andra uppbördsmän, de som nu var i tjänst och de som hade verkat under de närmast föregående åren, krävt ut mer av allmogen än vad som blivit beviljat. På den frågan svarade såväl nämndemännen som ”menige man på golffuedh” att de inte hade något att anmärka på kronans ämbetsmän. Allt var ändå inte helt i sin ordning enligt bönderna, men påfallande få missförhållanden kom fram under rannsakingen, och det mesta kunde redas ut på ett sätt som tillfredsställde bönderna. Fogden fanns på plats och hade med sig dokument som visade att han agerat

helt enligt de order han fått. Det framfördes att allt inte gick rätt till då bönderna levererade kött till slottet i Åbo, nämligen att det för varje lispund som togs ut lades på fem mark. Förklaringen som gavs var att de lämnade in färskt kött som torkade ihop innan det gavs ut för konsumtion. Övervikten vid uppborren var avsedd att täcka det ”svinn” som uppstod då köttet torkade. Inför den förklaringen tog två bönder som velat avlägga ed på att de krävdes på för mycket ”theres handh tilbakar igen”.⁵⁹

Det var förknippat med risker att öppet utmana en fogde eller lokal jorddrott som man måste ha att göra med också i fortsättningen. Men om missnöjet var tillräckligt stort vågade bönderna utmana också de mäktiga i sitt eget lokalsamhälle. Närvarande när rannsakingen om förhållandena i Virmo genomfördes var också officeraren Henrik Fleming som innehade Lechtis gård i socknen.⁶⁰ Två av hans landbönder tog risken att ställa honom till svars för varor och boskap som han tvingat av dem, för att han hade använt våld mot en av dem eftersom han ville komma åt deras skattehemman. Den här bonden kunde inte närvara på grund av sjukdom, medan den andra var på plats och anklagade Fleming för att han fört bort en av hans stugor med tillhörande skorsten. I protokollet står antecknat i marginalen hur Fleming hade lämnat Marie prästgård så snart råfstetinget var avslutat och utan att förlikas med bonden.⁶¹

En del av de fall som tas upp är inte särskilt upplysande för den som är intresserad av hur väl ämbetsmännen höll sig till regelverket. En bonde i Kyrkslätt anklagade f.d. fogden i Raseborgs län Anders Eriksson (fogde 1612–1613) för att han hade tagit ut för mycket i skatt av honom. Bonden redogjorde i detalj för de medel – pengar och olika varor – som han överlätit till fogden som kontrade med att noggrant redogöra för vad han uppburit 1612. Huruvida bondens klagomål uppfattades som befogat eller inte protokollfördes tyvärr aldrig.⁶² Hur berättigat böndernas i Nykyrko socken klagomål riktat mot deras f.d. fogde var för att han för en viss tid frikallat nio skattebönder från skjutsning får vi inte heller veta.⁶³ I kontrast till detta fastslås i protokollet från rannsakingen med allmogen i Pälkäne och Kulsiala i Tavastland som fullständigt bevisat att bönderna i en by betalat dubbel skatt under ett bestämt år (som inte framgår av texten). Henrik Andersson som då var kronofogde (häradsfogde i Sääksmäki härad 1607–1608 och 1615–1616) hade burit upp skatt av dem trots att de ingick i den förläning som en ryttmästare hade erhållit. Fogden dömdes därför att till bönderna återbetala det han burit upp.⁶⁴ En bonde i Kyrkslätt gjorde gällande att f.d. fogden Anders Eriksson (jfr ovan) krävde honom på fyra års restantier. Här blev domslutet i råfstetinget att eftersom det var fråga om restantier som i själva verket blivit efterskänkta av kronan behövde han inte betala fogden något även om denne redan hade hunnit betalat in hela hans skatt till räknekammaren.⁶⁵

Två andra ärenden som kunde redas ut på ort och ställe gällde två adliga kvinnor i Veckelax socken i Kymmenegårds län. Fogden Erik Hansson (häradsfogde 1610–1611 och 1612–1614) dömdes att till Margareta Wirtenberg i Veckelax återbetala vad han orätt burit upp av hennes landbönder. Protokollet är svårtolkat men det verkar som om det var av samma orsak han skulle återbetala en summa till Gertrud von der Lippe, alternativt skulle den utmätas på hans gård. Något egentligt straff för ämbetsbrott kan detta inte uppfattas som, snarare var det fråga om att rätta till ett beklagligt misstag som fogden gjort sig skyldig till.⁶⁶

I rannsakingarna i Halikko riktades en del kritik mot fogden Eskil Jakobsson,⁶⁷ men det var framförallt tre av de hans sockenskrivare – han hade tydligen en skrivare i arbete i varje socken – som på olika sätt gett anledning till missnöje. Eftersom rannsakingarna endast antecknade klagomålen mot skrivarna utan att försöka skipa rätt är det svårt att veta hur berättigade vissa klagomål var. Sockenskrivaren Jören Eskilsson hade i S:t Märten's uppburit 4 kappar spannmål åt sig själv med anledning av att han drog runt i socknen med sin häst och fordrade in skatten av allmogen. En kvinna i Pemar anklagade sockenskrivaren Lars Matsson, bosatt i S:t Märten's. Han hade rövat en ox av henne för ett år sedan, och krävt ut medel för betalning av oxen av 40 bönder men utan att ha ersatt henne för den. Han krävde ständigt mer och

mer av henne och andra. Han hade också slagit armen på henne fördärvad. En kvinna i Bjärnä klagade över att skrivaren Sigfrid Kalkkinen krävde henne på 10 daler utöver allt det hon redan hade betalat. Han hade stuckit hennes man med en syl i bröstet så att den gått av och lämnat kvar i kroppen och mannen låg nu sjuk hemma.⁶⁸

Bönderna i Kyrkslätt i Raseborgs län ställde sig frågande till att fogdeskrivare och fogdetjänare ställde krav på tre får för varje två får de skulle leverera. Såväl deras tidigare fogde räkenskapsåret 1614–1615 Lennart Bönlichen som nuvarande fogde Henrik Larsson (fogde i Raseborg också 1610–1611), som bägge deltog i råfstetinget, kunde förklara att det berodde på att slottsfogdarna i Reval räknade ett och ett halvt får som bara ett då fåren levererades dit, och därmed var uppenbarligen allt som fanns att säga i den här frågan sagt.⁶⁹

Också i Borgå län riktade sig missnöjet i hög grad mot fogdeskrivare. Allmogen i såväl Borgå som Helsingesocknar svarade på frågan om de hade något att anmärka på dem som varit eller som bäst verkade som fogdar, tjänare till dem eller länsmän att de bara ville klaga på en enda, nämligen en av f.d. fogden Heine Vilkens (häradsfogde 1611–1614) skrivare. I Borgå var anledningen till missnöjet att fogdeskrivaren Olof Pålsson burit upp pengar av ett antal bönder. Ståthållaren lovade ersätta bönderna eftersom Olof Pålsson vid den tiden hade varit uppsyningsman på kronans skeppsvarv i Pärnä. I Helsingesockna hade skrivaren Sigfrid Persson av någon anledning väckt missnöje, men han var inte på plats varför ärendet sköts upp till nästa ting. Samme skrivare hade enligt bönderna i Sibbo tillfogat dem ”all orätt och öffuerwäldh”, bönderna menade att de betalt sin skatt till fullt belopp men att skrivaren ändå hade fortsatt att kräva in restantier och vägrat att redovisa vad han hade burit upp. Heine Vilken förklarade att det rörde sig om hästar som en del bönder hade levererat till kronan. Trots att en uppbörd 1613 hade genomförts i socknen av skrivaren Sigfrid Persson hade bönderna som levererat hästarna inte fått någon ersättning för dem. Nämndemännen och allmogen förklarade att Heine Vilken inte kunde anklagas för detta som helt och hållet var skrivarens ansvar. En kvinna i Sibbo anklagade samme skrivare för att han utan att betala för den hade tagit en häst av hennes man, något som fogden Heine Vilken intygade att var sant. Det framkommer av protokollet att skrivaren numera befann sig i Masku härad i Egentliga Finland.⁷⁰

Två motsvarande fall förekom vid råfstetinget med Hollola och Tennilä socknar i Tavastland. Med hänvisning till fogden Didrik Beckhoffs (häradsfogde i Hattula och Sääksmäki fögderier 1612–1614) intyg från 1614 utsågs utmätningsmän som skulle bestämma hur mycket ”opbördzman” Sigfrid Siunki skulle betala en bonde för en häst Sigfrid hade tagit ut till arklihäst. På motsvarande sätt fattades vid samma ting beslut om att en uppbördsman Jakob skulle ersätta en bonde för den ko han tagit ut av honom till proviant.⁷¹

Allmogen i Helsingesockna anklagade sin nuvarande fogde Botvid Hansson, fogde i Borgå län 1615–1619,⁷² för att han föregående år hade burit upp hö i socknen för krigsfolkets behov men att höet inte hade tagits ordentligt om hand med den påföljd att bönderna nu krävdes på en ny ersättande leverans. Fogden skyllde på sin skrivare som berättade om hur han vid hamnen väntat på leveransen i åtta dagar. När han sedan för en tid avlägsnat sig hade bönderna kommit med höet, lagt det på en klippa där det blåst bort i en stor storm. Skrivaren dömdes att ersätta kronan för höet eftersom han inte varit på plats och tagit emot det av bönderna.⁷³

En del av anklagelserna mot fogdarna gällde deras underlåtenhet – de hade inte velat eller kunnat sköta en viss sak inom rimlig tid. Bonden Jören Jönsson i Helsingesockna klagade över att fogden Botvid Hansson hade tagit hans kittel i pant trots att han som ersättning för den parm hö bonden Jören var skyldig att leverera hade betalat en summa pengar. Fogden förklarade att han skulle få tillbaka kitteln sedan de två hade gjort upp räkenskaperna mellan sig.⁷⁴ I Sibbo lät tre bönder som red för sina hemman förstå att fogden Botvid Hansson hade tagit ut tre oxar i samband med att kungen reste genom socknen.

Här kunde fogden replikera att de inte behövde oroas utan skulle erhålla betalning för oxarna.⁷⁵ Kasper Reiher d.ä., borgmästare i Helsingfors, hävdade att fogden Botvid Hansson inte hade betalat ut ersättning till honom för det hö som kungens hästar konsumerat medan Gustav II Adolf befann sig i Helsingfors. Den anklagelsen kunde fogden enkelt hantera genom att påstå att borgmästaren redan fått full ersättning samtidigt som han såvida någonting ännu återstod av betalningen lovade att betala den summan i samband med att räkenskapen dem emellan gjordes upp.⁷⁶ En f.d. borgmästare i Helsingfors ondgjorde sig över skatteuppbörden 1611 och 1612 gällande sina hemman i Helsingfors. Fogden Heine Vilken hade överlåtit åt en tredje person att kräva in restantierna. Något beslut i ärendet innehåller protokollet inte.⁷⁷ Olof Jakobsson, slottsfogde på Tavastehus 1614–1616 hade försummat att utföra en order som gällde fyra bönder i en by i Lampis som hade drabbats av missväxt samtidigt som de måste inkvartera krigsfolk. Han hade varken satt sig in i förhållandena eller beviljat bönderna skattenedsättning.⁷⁸

En av de ämbetsmän som inkvarterat krigsfolk gav dåligt rykte bland allmogen var den redan nämnda Didrik Beckhoff i Tavastland. Han anklagades för att inte till fullt belopp ha ersatt bönderna för det de levererat till soldaterna. En nämndeman i Lampis socken anklagade fogden för att Beckhoff och hans skrivare burit upp kost till ryttare men behållit allt och delat det mellan sig. En så grav anklagelse om ämbetsbrott borde inte ha lämnats utan närmare undersökning, men av protokollet framgår endast vad fogden och hans skrivare anklagades för och ingenting om hur de försvarade sig.⁷⁹

En del anklagelser mot fogdarna avvisades som osakliga. Bonden Sven Jörenssohn i Sibbo anklagade häradsfogden Botvid Hansson och hans svåger Jesper Mårtensson för att vilja lägga under sig hans och andra hemman och skapa ett säteri. Men Sven Jörenssohn hade vid senaste ting förklarats ärelös på grund av de falska beskyllningar han riktats mot Botvid Hansson, att denne 1614 då han verkade som häradskskrivare skulle ha utsatt allmogen i hela Borgå härad för sitt tyranneri. Ingen i Sibbo hade velat instämma i Sven Jörenssohns anklagelser och ingen hade något att anmärka mot Botvid Hansson som numera verkade som fogde i häradet.⁸⁰ I Borgå socken anklagade en nämndeman Botvid Hansson på socknens vägnar för att han hade gett befallning om en uppbörd av kött och bröd till de ryttare som befann sig i socknen hösten 1615. Fogden lät förstå att han inte hade någonting med den här saken att skaffa. Inget beslut togs i ärendet men till protokollet över räfstetinget i Borgå socken har fogats en utredning av vad ryttarna hade krävt ut av bönder i socknen.⁸¹

Botvid Hansson förklarade för sin del för räfstetinget att han inte accepterade att allmogen i Helsingfors påstod att han hade burit upp en daler i pengar för varje parm hö bönderna hade levererat till kronan. Nämndemännen ”sampt menige man som på golfuet stodhå” förklarade att detta inte stämde, det man gett var, som seden bjöd, ölpengar som var en frivillig gåva i samband med uppbörden – ett eller ett par öre per man, inte mer än så.⁸²

Lennart Bönningen verkade som fogde i Raseborg räkenskapsåret 1614–1615 och mötte av allt att döma upp väl förberedd till räfstetinget – och han illustrerar också sanningen att anfall kan vara bästa försvar. En bonde besvärade sig över att fogden hade bokfört en rest på honom om 2 daler för ett lispund smör. Det här gav Lennart Bönningen anledning att presentera en rad kungliga brev eller andra order om uppbörd, dokument som innehöll principerna för olika uppbörder eller kvittenser på verkställd uppbörd. De bönder som levererat åtta arklhästar till Narva ansåg att de fått för liten ersättning men i övrigt medgav allmogen och nämnden att fogdens uppbörder inte gav anledning till någon anmärkning. Han hade t.o.m. avstått från att bära upp de gästningspengar som av hävd på uppbördsresorna tillföll fogden och hans medhjälpare. En annan bonde gjorde gällande att Lennart Bönningen av honom hade krävt ut dubbel skatt, i både råg och ersättande pengar. Fogdens svar var att han först krävt ut gården i pengar men att han återbetalt dem sedan han fått den i råg. Bonden medgav att det förhöll sig på just det sättet och dömdes följaktligen till böter. Vilka mellanhavanden (”saker och ärenden”) som deras f.d. fogde och

socknens bönder var oense om och som nämndemännen avgav vittnesed om utreds inte i protokollet men Lennart Bönnichen anklagade nämndemännen för lögn. Resultatet blev att han gick segrande ur också detta mål och att medlemmarna av nämnden dömdes till böter.⁸³

För den som valde att utmana en fogde gällde det således att ha torrt på fötterna, d.v.s. kunna anföra rättsligt hållbara belägg för sitt påstående. Att det förhöll sig på det här sättet framgår också av hur den anklagelse utföll som ladugårdsskrivaren Sigfrid redan en gång framfört i Helsingfors inför kungen och som han nu upprepade vid räfstetinget med Tuulos och Hauho socknar. Han gjorde gällande att fogden fört slaktat kött till sin gård trots att köttet var ämnat för kungen och hans följe under vistelsen i Nyland 1616. Han hade engagerat vittnen som skulle stöda hans påstående men han kunde inte prestera full bevisföring och bötfälldes eftersom anklagelsen ifrågasatte fogdens ”heder och ehre”.⁸⁴ Lika illa gick det inte för den herr Henrik, kaplan i Tenala, som hade lämnat in en skrift till räfstetinget i Reso och S:t Marie socknar där han gjorde gällande att fogden Per Olofsson i Masku härad år 1615 hade krävt ut för mycket skatt av det hemman han innehade i Reso. Med hjälp av ett dokument utfärdat av slottsfogden på Åbo slott kunde Per Olofsson inför rätten bevisa vad han burit upp och nämnden intygade att uppgifterna i skriften var korrekta. Av protokollet att döma drabbades prästen inte av några rättsliga påföljder.⁸⁵

Klagomålen riktade mot lokalförvaltningen i rannsakingen 1616 var påfallande få. Ingen fogde verkar ha gjort sig skyldig till någon anmärkningsvärd ämbetsförseelse. De klagomål som riktades mot dem kunde nästan alltid redas ut. Mot vissa fogdeskrivare riktades allmogen befogade klagomål. Klagomål riktades också mot ett par personer som bar upp Älvsborgs lösen. Jag instämmer i Erkki Lehtinens slutsats att det med tanke på hur svår skatteuppbörden ställde sig i ett utarmat land var det sällan som skatteuppbördsmännen kunde bevisas ha begått ett ämbetsbrott.⁸⁶ Men hur ska då allmogens ständiga klagomål över fogdar och andra kronans ämbetsmän på lokalplanet förstås? Var det frågan om munväder och ett sätt att lätta på det tryck som en expanderande statsmakt etablerat på lokalsamhället? Orsaken till att rannsakingen till synes gav fogdarna i Finland ett gott betyg skall sökas i den omständigheten att man lade så stor vikt vid att rättsligt hållbara bevis för att ämbetsmän verkligen gjort sig skyldiga till försummelse eller handlat egennyttigt kunde presenteras tillsammans med det faktum att ämbetsmännen och den övriga lokala eliten var närvarande.⁸⁷ Att den sistnämnda omständigheten vägde tungt i fråga om vad allmogen förde till tals eller teg om framgår de rannsakingar i tio svenska län som justitiekansler Johan Gerdeschöld genomförde åren 1750–1753. Han visade då ett helt annat intresse för böndernas attityder till den statliga förvaltningen än den justitiekansler som gjort en motsvarande rannsakingaresa ett par år tidigare. De gånger då Gerdeschöld förberett sina besök vid länsstyrelserna genom ett möte med allmogen utan att den lokala förvaltningspersonalen var närvarande kunde han tränga under ytan och blottlägga kronofogdar som uppbar olagliga avgifter. Justitiekanslerns ambition att komma i direktkontakt med allmogen förbi ämbetsmännen gav i själva verket vid handen att missförhållanden var rätt vanligt förekommande.⁸⁸

Mot en ny ordning – hovrätten i Åbo 1623

Efter freden i Stolbova 1617 gick Sverige, som Sven A. Nilsson framhållit, in i en period av ”relativ fred” fram till 1625, år som Gustav II Adolf i ett intensivt samspel med Axel Oxenstierna utnyttjade till ett mångdimensionellt reformarbete som innebar en militär upprustning, en omvandling av näringslivet utgående från merkantilistiska principer, införandet av nya skatter och en genomgripande omorganisering av den statliga förvaltningsapparaten bl.a. genom kammarrättens ordning 1618 och kansliordningen 1626.⁸⁹

Enligt 1618 års kammarordning skulle ståthållarna (även kallade landshövdingar) svara för att fogdarna via dem lämnade in förslag över uppburna medel inom vissa tider. I annat fall bötfälldes ståthållaren. Ståthållaren fick således en möjlighet att ta del av räkenskaperna men utan skyldighet att granska dem. På en dag som meddelades dem skulle fogdarna fortsättningsvis inställa sig i Stockholm för revision av räkenskaperna. Det var ståthållarens skyldighet att se till att fogdar eller skrivare som utan laga skäl inte inställt sig inom utsatt tid i Stockholm ”medh godo eller ondo” sändas iväg till huvudstaden för räkenskapsrevision. Inte bara fogden eller skrivaren utan också ståthållaren bötfälldes om det här inte gick tillräckligt snabbt. Kammaren fick rätt att döma försumliga uppbördsmän, och i sina tjänste-eder förband sig såväl kamrerare som kammarskrivare att inte låta ”wäldh” eller ”mågsämio, frändsämio, wänskap, Penningegiru mutor eller gåfwor” påverka dem i deras arbete.⁹⁰

Ståthållarens befogenheter utvidgades 1620 i ett kungligt memorial avsett att tillämpas överallt i riket. Fogdarna underställdes ståthållaren och ålades att alltid då ståthållaren bad om det redogöra för honom för all uppbörd och alla utbetalningar. Fogdarna skulle också två gånger i månaden informera ståthållaren om hur uppbörden framskred. Ståthållaren var i sin tur skyldig att hålla kammaren informerad. Samtidigt infördes nya och mer tidsenliga principer för utarbetandet av räkenskaperna. En kort tid efter detta ålades ståthållarna att granska och rätta fogdarnas räkenskaper innan de sändes in till kammaren. Endast i det fall att en fogde gjort sig skyldig till ett grovt fel skulle han ”efter noga rannsaking” sändas till kammaren för att få sin dom och sitt eventuella straff. Utgående från fogdarnas räkenskaper började sammanfattande landsböcker uppgöras för hela ståthållardömet. Almquist beskriver dem som ”en fullständig omvälvning i det dittills gängse räkenskapsväsendet”. Ståthållarna var ovana och obekväma med sin nya roll som ansvariga för skatteuppbörden inom sitt ståthållardöme, ”alldenstund största delen av oss med räkenskaperna icke veta att umgå, mycket mindre till några stora och märkliga summor att svara”, och utsattes från kammarens sida för en strid ström av anmärkningar över sina tillkortakommanden. Ståthållaren Karl Oxenstierna påmindes tre gånger 1621–1622 om att sända in räkenskaper för Åbo län. Från kammarens sida var man särskilt missnöjd med att verifikationer från Åbo saknades eller var ofullständiga.⁹¹

Situationen underlättades av att ståthållaren fick en bokhållare till sin hjälp. I juli 1624 undertecknade Gustav II Adolf en uppbördsordning som tilldelade landshövdingar och ståthållare – orden används som synonymer i dokumentet – en central roll i skatteuppbörden. I ordningen understryks utöver det självklara att kronan bör få de inkomster som det gällande regelverket stipulerar också upprepat att ”den fattighe allmogen icke öfwer sijn macht må tryckes och uthuges”. Inledningsvis listas en rad missförhållanden i skatteuppbörden, oreda som förorsakades av dem som hade ansvar för uppbörden, allt från ståthållare ned till länsmän. Helt utan grund var de här påståendena knappast, då skulle kungen ha framstått som mindre vetande och föga trovärdig inför sina undersåtar. En stor del av oegentligheterna berodde enligt ordningen på ett bristfälligt regelverk. Ett missförhållande var att de som burit upp räntorna inte levererade dem i tid – kronan till skada – eller att de under en oskäligt lång tid av otrohet behölls och användes till uppbördsmännens ”eghen nytto”, allt medan inlämnandet av räkenskaperna sköts upp. Vissa av uppbördsmännen lade beslag på de uppburna räntorna allt medan de försökte få kronan att acceptera ”falska utgifter”. Det förekom också att skattebetalare av uppbördsmännen pressades att leverera trots att de var befriade från uppbörd. Jordeböcker som inte var uppdaterade öppnade möjligheter för missbruk. Största delen av uppbördsmännen gjorde gällande att skatterna inte kom in på grund av allmogens fattigdom då sanningen kunde vara att de hade betalats av de skattskyldiga. Att fogdar, tullnärer, skrivare, arrendatorer, länsmän m.fl. är underställda landshövdingarna/ståthållarna fastslås med all önskvärd tydlighet i ordningens första paragraf i formuleringen ”under sitt commendament”. Ståthållarna ålades att varje år sammankalla fogdarna, då

länsräkenskaperna med länsbokhållarens bistånd skulle göras upp. Sedan ståthållaren/landshövdingen hade godkänt räkenskaperna var han huvudansvarig för dem även om det var bokhållaren som ålades att lämna in dem till räknekammaren i Stockholm.⁹²

Bokhållarna fick såväl 1625 som 1626 uppmaning att infinna sig i Stockholm för uppgörandet av föregående års räkenskaper. Senare fick också ståthållarna kallelse att infinna sig, och en ordning etablerades enligt vilken landsböcker som inte inlevererats inom utsatt tid skulle avslutas i kammaren. År 1628 kunde en instruktion för länsbokhållarna i riket utfärdas. Den bekräftade att ståthållarna tillsammans med bokhållarna var ansvariga för uppbörden i länet.⁹³

Parallellt med 1624 års uppbördsinstruktion utarbetades ett förslag till instruktion för ståthållarna. Det här förslaget antogs aldrig av kungen men uppfattades ändå som gällande. När 1635 års landshövdingeinstruktion sammanställdes fungerade förslaget till instruktion från 1623–1624 på många punkter som förlaga. I varken förslaget 1623–1624 eller instruktionen 1635 behandlas skatteuppbörden ingående. Uppbördsordningen 1624 gjorde detta överflödigt när det samtida förslaget uppgjordes, och det mest sannolika är att instruktionen 1635 skulle kompletteras med en ny version av uppbördsordningen. Den organisation på regional nivå som reglerades i 1635 års landshövdingeinstruktion var således i hög grad en uppsummering av ett regelverk som redan var gällande.⁹⁴ För fogdarna återstod, med Mats Hallenbergs formulering, ”det smutsiga hantverket att vara statens slagträ i kampen om böndernas resurser”.⁹⁵

Samtidig med att det regelverk som alltmer ingående reglerade fogdarnas arbete och underställde dem ståthållarna utarbetades privatiserades paradoxalt nog skatteuppbörden. År 1625 dominerade skattearrendena i riket, men i den östra riksdelen (Österbotten exklusive) var arrendesystemet inte lika utbrett. Arrendatorer såg som en möjlighet till kalkylerbara statsinkomster, till att få in en större del av skatterna i pengar och som ett sätt att komma bort från beroendet av fogdar som ansågs vara för välvilliga gentemot bönderna och inte leverera in skatterna inom rimlig tid. Men för att få de beskattades acceptans för arrendena var statsmakten tvungen att sätta också arrendatorerna under lupp och behovet av en inträngande statlig kontroll var således ofrånkomligt närvarande i uppbörden hur den än organiserades. Förpaktningarna av böndernas skatter formade sig i själva verket till ett politiskt fiasko och frångicks vid medlet av 1630-talet på grund av ett brett samhälleligt motstånd mot dem.⁹⁶

Niels Bielke utnämndes till generalguvernör över Finland och till president vid den nyinrättade hovrätten i Åbo, som blev den andra hovrätten i riket efter Svea hovrätt 1614. Den här kombinationen av ämbeten gav honom möjlighet till att inleda arbetet med att bygga upp en fungerande förvaltning i Finland. Han uppfattade det här som sin viktigaste uppgift, särskilt som den främsta tanken med grundandet av hovrätten var att kronans intressen inte minst inom skatteuppbörden skulle bevakas bättre än tidigare.⁹⁷

I Johan Ottoson Klöfverblad (även Kleeblatt) som utnämndes till advokatfiskal i Åbo fick han en ypperlig arbetshandske. Advokatfiskalen som utnämndes av Kungl. Maj:t hade en mycket central roll vid hovrätten eftersom som *advocatus fisci* förde kronans talan i ämbetsbrott och i brottsmål, och som en av sina andra uppgifter ägde att övervaka att hovrätten arbetade som den skulle. Johan Ottoson hade en bred erfarenhet av kameralförvaltning och djupa insikter i förhållandena i Finland. Han kom samtidigt att verka som kamrer i Finland och hade således precis som Bielke möjlighet att verka i dubbla roller.⁹⁸ Johan Ottoson såg rollen som *advocatus fisci* som sin främsta uppgift. Han gick energiskt till verket och framhöll i brev till kammaren 10.9.1623 det missbruk som förekom inom förvaltningen i Finland och där kronans intressen blev lidande. Vintern 1623–1624 ställdes vid Åbo hovrätt åtminstone 13 fogdar, 9 uppbördsmän av Älvsborgs lösen och 10 andra personer, bland dem (f.d.) ståthållare, till svars för hur de skött sina uppdrag. Det här upprepade sig under de följande åren.⁹⁹ Johan Ottoson drog sig inte för att

utmana högt uppsatta ämbetsmän och fick hjälp i sitt arbete av sina söner som verkade i olika statliga uppdrag inom riksdelen. Jöns Kurck, som var ståthållare i Åbo, bad 1628 om förflyttning till Viborg för att slippa kamreraren och hans söner som han höll före att hatade honom. Johan Ottosson avgick som advokatfiskal 1631 och som kamrer 1634.¹⁰⁰

Uppsummerande diskussion

Uppsatsen inleddes med att Gunnar Suolahtis stilistiskt eleganta och entydigt negativa impressionistiska skiss, enligt vilken en fullständig anarki var rådande i Finland under tidigt 1600-tal, kontrasterades mot Erkki Lehtinens mer nyanserade och samtidigt mer trovärdiga bild av förhållandena i ett område präglad av ett utökat resursuttag från kronans sida, en militär närvaro i en krigsnära riksdel och en accelererande social differentiering i ett bondesamhälle. Enligt Lehtinen ger rannsakingarna i Finland 1616 vid handen att skatteuppbörden fungerade relativt problemfritt och att allmogens missnöje med fogdar och fogdeskrivare var om inte helt obefintligt så åtminstone inte utbrett. Men analysen måste, som jag visat, föras ett steg vidare. Problemet med den här rannsakingen – och många andra – var nämligen att svaret i avgörande hög grad var avhängigt av hur den var upplagd. Med fogdar och andra av regionens överhetspersoner närvarande var svaret givet på förhand – allmogen såg sig av självbevaringsdrift och på ett sätt som inte alls överensstämmer med de ständiga klagomålen riktade till centralregeringen i en sådan situation inte ha mycket att anmärka på hur ämbetsmännen skötte sitt uppdrag. Landslagen gav inte allmogen rätt att föra talan mot en kronans ämbetsman¹⁰¹ och kraven på hållbara bevis i en rättsprocess var, som framgår av bl.a. rannsakingarna i Finland 1616, om inte omöjliga så svåra att leva upp till. Det som behövdes för att blottlägga egennyttiga och försumliga ämbetsmän var i stället personer som i likhet med en Johan Ottosson Klöfverblad tog sin uppgift att på fullt allvar granska förvaltningen och inte tog någon hänsyn till vilka personer som eventuellt blev ertappade och dömda för ämbetsbrott.

Karl IX ägnade stor uppmärksamhet åt att utveckla ett regelverk som angav strikta ramar för fogdarnas ämbetsutövning. Sonen Gustav Adolf fortsatte som regent det här arbetet samtidigt som han till skillnad från sin far kunde ingå en allians med adeln och stegvis inordna fogdarna under ståthållarnas kontroll. Men hur skulle kontrollanterna kunna kontrolleras? Rikskansler Axel Oxenstierna uttryckte sin skepsis mot landshövdingarnas starka ställning i sitt län; ”en redelig, beskedelig och ifrån egennyttigheten och girugheten avsyndrat landshövding och ståthållare” betydde att kronan gick fri från klagomål och revolter medan en ”obesmeden eller girug eller egennyttig” betydde problem.¹⁰²

Utöver de interna kontrollfunktionerna inom de olika grenarna av den framväxande byråkratiska apparaten aktualiserade arbetet till förmån för en bättre förvaltning också behovet av externa kontrollfunktioner. I den mån sockenskrivare med uppgift att anteckna vad fogden burit upp i skatt verkligen utsågs fanns en sådan på gräsrotsnivå. Som framgick tilldelades advokatfiskalen vid hovrätten en roll som *advocatus fisci*, kontrollör av ämbetsmännen (om dem se Arja Rantanens uppsats). I sin doktorsavhandling pekar Marie Lennersand på den kontrollfunktion som olika rannsakande kommissioner fyllde.¹⁰³ Avhandlingen täcker perioden 1680–1730. För Karl XI var kommissioner i vilka personer med stark lojalitet mot honom verkade ett sätt att få ett bättre grepp över administrationen och minimera ämbetsmännens maktmissbruk. Såväl landshövdingar som fogdar fick ta emot hård kritik men straffen hölls på en moderat nivå. För Karl XI var det tillräckligt att visa att den kontroll som upprätthölls var på en acceptabel nivå. Samtidigt gav den kunskap som kommissionsarbetet utmynnade i anledning till att introducera en skärpt lagstiftning mot ämbetsbrott.

Fogdens ansvar i det tidiga 1600-talet att få in alla de medel inom utsatt tid som kronan hade rätt till utan att de beskattade undersåtarnas rätt kränktes var utmanande svår. Orsaken till att så många personer ändå valde att ta den uppenbara risken att misslyckas, ställas till ansvar och i värsta fall dömas till döden måste ha varit att ämbetet var förenat med möjligheter att på kort tid göra en god förtjänst – på laglig väg och eventuellt också med hjälp av ljusskygga tillvägagångssätt. Uppfattningen att kronans ämbetsmän inte betedde sig i enlighet med sin ämbetsed och inte bara slarvade utan också ägnade sig åt olagligheter var allmän. När riksrådet 1634 diskuterade huruvida systemet med skattearrendatorer skulle fortsätta eller inte ansågs det vara betänkligt att återgå till en uppbörd med hjälp av fogdar eftersom det enda man fick av dem var ”een hoop orichtige räkenskaper”. Den starkast närvarande uppfattningen under stormaktstiden var att problemen fanns på individnivån och inte i hur förvaltningsapparaten var uppbyggd och reglerad.¹⁰⁴

Ett konkret problem var bristen på dugligt folk som gjorde att man i brist på sådana som svarade mot högt ställda krav måste komma till rätta med de personer som råkade finnas tillgängliga. Så hade fogden Lars Sigfridsson dömts av hovrätten för förskingring och konstaterats vara för all framtid olämplig i kronans tjänst. Han blev ändå lagläsare i Savolax och gjorde sig här skyldig till brott, bl.a. fängslade han olagligt en fogdeskrivare. Men han avsattes inte omedelbart 1639 eftersom det rådde brist på folk i regionen som kunde sköta ett domarämbete.¹⁰⁵ En lösning som på lång sikt kom att ge positivt resultat var en formaliserad ämbetsmannautbildning och fixerade kompetenskrav för anställning.¹⁰⁶

Axel Oxenstierna uppfattade till skillnad från de flesta problemen inom förvaltningen inte som individuella utan som strukturella. I de nya hierarkiska förvaltningsstrukturer som byggdes upp i Sverige under tidigt 1600-tal var över- och underordningarna tydliga och allt mer detaljerade uppgiftsbeskrivningar reglerade ämbetsmännens uppgifter och ansvar. Så skulle en landshövding varje år inställa sig i Stockholm för att lämna rapport inför centralregeringen. Efter avslutad ämbetsperiod var han förpliktad att inför kollegierna göra reda för sin tid som landshövding. Enligt 1634 års regeringsform skulle ämbetsperioden för en landshövding inskränka sig till tre år, en regel som i praktiken fick ge vika för längre perioder i ämbetet. Korta perioder som landshövding innebar att risken för att landshövdingen skulle låta sig sys in i regionala maktnätverk minimerades, medan de skulle ha inneburit att hans kunskap om förhållandena i sitt län stannade på en ytlig nivå.¹⁰⁷ Som framgått var extremt korta perioder kännetecknade för fogdarnas verksamhet under 1500-talet och det tidiga 1600-talet. Också deras verksamhet måste ha blivit lidande av att de så ofta var nya i sitt ämbete och ställda inför den krävande uppgiften att sätta sig in i detaljerna i regionalt varierande och komplexa normpaket för kronans skatteuppbörd. Å andra sidan var risken uppenbar för att de, såvida de blev långvariga som fogdar inom ett och samma fögderi, skulle liera sig med lokala eliter. I början av 1640-talet förde kammarkollegiet diskussioner med landshövdingarna eftersom man hyste en misstanke om att lagläsare, häradsnämnden och vissa fogdar lät anteckna en del hemman som öde trots att de i själva verket var i bruk. Inför kollegiets uppmaning att genomföra rannsakingar blev landshövdingarnas svar att när de tre – nämndemännen, lagläsaren och fogden – höll samman i en sak så var det ”intheit gått” att komma någon vart i en rannsaking.¹⁰⁸

Klagomålen mot försumliga och egennyttiga ämbetsmän var ett konstant inslag i det tidigmoderna Sverige, men summa summarum var ändå förutsättningarna för en god offentlig förvaltning helt annorlunda i det sena 1600-talet än vad de varit i den mångdimensionellt turbulenta början av seklet. Därmed inte sagt att olika former av ämbetsmannakorruption skulle ha omvandlats till ett marginellt problem inom den statliga förvaltningen, men nog att utrymmet för missbruk snävats in.

- ¹ Gunnar Suolahti, ”Hovioikeutta odotettaessa”, *Valvoja-Aika* 1 no. 10 (1923), 517–523.
- ² Yrjö Blomstedt, ”Kuninkaallisen Majesteetin oikeus Suomessa”, i *Turun hovioikeus 1623 31/10 1973 Åbo hovrätt*, red. av Yrjö Blomstedt (Porvoo & Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1973), 31–32.
- ³ Suolahti, Hovioikeutta odotettaessa, 517–518.
- ⁴ Erkki Lehtinen, ”Turun hovioikeuden perustamisen taustaa”, i *Turun hovioikeus 1623 31/10 1973 Åbo hovrätt*, red. av Yrjö Blomstedt, (Porvoo & Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1973), 9–20.
- ⁵ Heikki Ylikangas, *Wallesmanni. Kuusi vuosisataa kansan ja esivallan välissä* (Helsinki: Suomen nimismiesyhdistys, 1996), 22, 25, 75–78.
- ⁶ Mats Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid* (Stockholm & Stenag: Symposion, 2001), 93–94.
- ⁷ Jfr Mette Frisk Jensen, *Korruption og embedsetik. Danske embedsmænds korruption i perioden 1800–1866* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2013), 258.
- ⁸ Marie Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730* (Uppsala: Uppsala universitet, 1999), 39.
- ⁹ Pär Frohnert, *Kronans skatter och bondens bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775* (Lund: Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin, 1993).
- ¹⁰ Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*.
- ¹¹ Mats Hallenberg, *Statsmaket till salu. Arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635* (Lund: Nordic Academic Press, 2008).
- ¹² Heikki Ylikangas, *Klubbekriget. Det blodiga bondekriget i Finland 1596–97* (Stockholm: Atlantis, 1999), 32–68.
- ¹³ Janne Haikari, ”The Bailiff. Between a Rock and a Hard Place (1600–1690)”, *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720*, ed. by Petri Karonen & Marko Hakanen (Helsinki Finnish Literature Society 2017), 176.
- ¹⁴ Björn Asker, *I konungens stad och ställe. Länsstyrelser i arbete 1635–1735* (Uppsala: Stiftelsen för utgivande av arkivvetenskapliga studier, 2004), forskningslägesanalys 40–42; Alexander Jonsson, *De norrländska landshövdingarna och statsbildningen 1634–1769* (Umeå: Umeå universitet 2005).
- ¹⁵ Erkki Lehtinen, *Hallituksen yhtenäistämispoliittikka Suomessa 1600-luvulla (1600 – n. 1680)* (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1961; Erkki Lehtinen, ”Suomen kameraalinen keskushallinto 1600-luvun alkupuolella”, *Historiallinen Arkisto* 57 (Helsinki, 1961), 124–199.
- ¹⁶ Joh. Ax. Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630. Med särskild hänsyn till den kameraal indelningen 1917–1923 I–IV, Meddelanden från Svenska riksarkivet, Ny följd II:6* (Stockholm, 1917–1923).
- ¹⁷ Matti Walta, *Virkamiehiä 1600-luvulla. Suomen ballintovirkamiehet 1634–1714*, nätpublikation (PDF), 5 upplagan, ISBN 978-952-68296-3-0; Matti Walta, *Virkamiehiä. Lääninhallinnon virkamiehet 1721–1808* (Helsinki: Suomen Sukututkimusseura, 2005).
- ¹⁸ Kyösti Kiuasmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet ja niiden hoito 1500-luvun jälkipuoliskolla* (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1962).
- ¹⁹ Ylikangas, *Wallesmanni*.
- ²⁰ Eric Anthoni, *Konflikten mellan hertig Karl och Finland. Arveklöningen och försoningen* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland), 211–212, 225–228; Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige IV*, 24, 142.
- ²¹ Sven A. Nilsson, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesambälle* (Uppsala: Uppsala universitet, 1990), 88–89.
- ²² *Stockholms stads tänkeböcker från 1592 IV 1605–1608* (Stockholm: Stockholms stadsarkiv, 1963), V–VI.
- ²³ Protokollen från rättegången finns bevarade i olika versioner, samtliga tillgängliga i *Stockholms stads tänkeböcker från 1592 IV*, 112–120, 326–334, 338–344, 350; för den högsta domstolen under Karl IX:s tid och de protokoll som finns i riksarkivet i Helsingfors se Göran Setterkrans, ”Karl IX:s högsta domstol”, *Scandia* 28 no. 2 (1962), 374–389.
- ²⁴ *Stockholms stads tänkeböcker VI*, 142.
- ²⁵ Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige IV*, 81, 106.
- ²⁶ Riksregistraturet, supplement 1607, f. 67r-v, Riksarkivet, Stockholm; Johan Esaias Waaranen, *Lantdagen i Helsingfors 1616 och Finlands dåvarande tillstånd* (Helsingfors: Helsingfors universitet, 1862), 14; *Stockholms stads tänkeböcker VI*, 221–235, 350–351; Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige IV*, 4, 28, 54, 76, 96.
- ²⁷ Lehtinen, Suomen kameraalinen keskushallinto, 126–135.
- ²⁸ Förordning om fogdars och fogdeskrivares gemensamma redovisning och ansvarighet 12.12.1602, *Samling af instructioner för högre och lägre tjänstemän vid landt-regeringen i Sverige och Finnland*, utg. av C.G. Styffe (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens Historia, 1852), 38–40.
- ²⁹ Förslag till förordning om fogdars, länsmäns och fjärdingsmäns befattning med uppbörden 8.12.1606, *Samling af instructioner för högre och lägre tjänstemän vid landt-regeringen*, 40–41; Mikko Hiljanen synliggör i sin doktorsavhandling 2019, *Suomalaiset kirkkoherrat Ruotsin valtion rakentajina 1550-luvulta 1610-luvulle* (särskilt 101–105), sockenprästen som förmedlare av information och som garant för dess tillförlitlighet i dialogen mellan centralmakt och lokalsamhälle. <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/63153>. Läst 8.10.2021.
- ³⁰ Waaranen, *Lantdagen i Helsingfors 1616*, 15–16.
- ³¹ Till kanslern 11.4.1614 och mandat 24.4.1614, *Handlingar upplysande Finlands historia under Gustaf II Adolfs tid I* (1611–1614), utg. av Johan E. Waaranen (Helsingfors: Finska Statsarkivet, 1874), 254, 270–272; Waaranen, *Lantdagen i Helsingfors 1616*, 16–17; Joh. Ax. Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige I*, 133.

- ³² Patent om fogdar och skrivare 27.6. 1615, *Handlingar upplysande Finlands historia under Gustaf II Adolfs tid II* (1615–1618), utg. av Johan E. Waaranen (Helsingfors: Finska Statsarkivet, 1878), 29–30; Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige I*, 133.
- ³³ Per Sörlin, ”Maktstatens kapillärer. Sockenskrivarna i Jämtland under 1600-talet”, *Allt på ett bräde. Stat ekonomi och bondeoffer. En vänbok till Jan Lindegren*, red. av Peter Ericsson, Fredrik Thisner, Patrik Winton och Andreas Åkerlund (Uppsala: Uppsala universitet, 2013), 224.
- ³⁴ Fullmakt för Jören Wulfstorp 26.6.1615, *Handlingar upplysande Finlands historia under Gustaf II Adolfs tid II*, 27–28.
- ³⁵ Patent om fogdar och skrivare 27.6. 1615, *Handlingar upplysande Finlands historia under Gustaf II Adolfs tid II*, 29–30; Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige I*, 131–135; Lehtinen, Suomen kameraalinen keskushallinto, 142–143; Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, 85, 112–124.
- ³⁶ John E. Roos, ”Johdanto”, *Vuoden 1616 valitusluettelot*, toim. Jalmari Jaakkola ja John. E Roos (Helsinki: Suomen historiallinen Seura, 1936), XIV.
- ³⁷ Fullmakt för Stellan Mörner och Zaharias Simonsson 30.3.1614 och rannsakningslängder för Österbotten, *Handlingar upplysande Finlands historia under Gustaf II Adolfs tid I*, s. 245–246, 351–362.
- ³⁸ För Finlands del har han kunnat dra nytta av tidigare forskning: Jully Ramsay, *Frälseläkter i Finland intill stora ofreden* (Helsingfors: Söderströms, 1909); Yrjö Blomstedt, *Laamannin- ja kihlakunnantuomarivirkojen läänittäminen ja boito Suomessa 1500 ja 1600-luvulla (1523–1680). Oikeushistoriallinen tutkimus* (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1958); Kiuasmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet ja niiden boito*; Eric Anthoni, *Finlands medeltida frälse och 1500-talsadel* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1970).
- ³⁹ Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, 271–350.
- ⁴⁰ Haikari, *The Bailiff*, 180.
- ⁴¹ Waaranen, *Lantdagen i Helsingfors 1616*, 5.
- ⁴² Patent om herredagen i Finland 1.11.1615, *Handlingar upplysande Finlands historia under Gustaf II Adolfs tid II*, 47–48.
- ⁴³ Waaranen, *Lantdagen i Helsingfors 1616*, 61–65.
- ⁴⁴ Ständernas beslut i Helsingfors 2.2.1616, *Handlingar upplysande Finlands historia under Gustaf II Adolfs tid II*, 75–80.
- ⁴⁵ Waaranen, *Lantdagen i Helsingfors 1616*, 70–74.
- ⁴⁶ Roos, Johdanto, s. XV–XVII.
- ⁴⁷ I riksregistraturet ingår endast den instruktion som ståthållaren i Reval Knut Claesson Uggla och kansliförväntan, tidigare proviantmästaren i Finland, Kristian Filipsson samt krigsöversten Axel Kurck och den riksstallmästaren Klas Horn att rannsaka i Satakunta men av allt att döma försågs alla rannsakare med en instruktion med samma innehåll. Riksregistraturet 4.3.1616, f. 84v–86v, Riksarkivet, Stockholm.
- ⁴⁸ Claes Peterson, ”En god ämbetsman är bättre än en god lag. Ett kapitel i justitiekanslersämbetets 1700-talshistoria”, *Justitiekanslern 300 år*, red. av Ulf Göranson (Uppsala: Iustus, 2013), 32–35.
- ⁴⁹ Jonas Hallenberg, *Svea rikets historia under konung Gustaf Adolf den stores regering* (Stockholm: Johan A. Carlbohm 1794).
- ⁵⁰ Waaranen, *Lantdagen i Helsingfors 1616*, s. 65, 76.
- ⁵¹ Roos, Johdanto, V–VI, XXIII.
- ⁵² Hallenberg, *Svea rikets historia under konung Gustaf Adolf*, 491–507, 511.
- ⁵³ För genomförandet av rannsakingarna och vilka som verkade som kommissarier se Roos, Johdanto, s. XVII–XXVI och bilaga 1 i *Vuoden 1616 valitusluettelot*, toim. Jalmari Jaakkola ja John. E Roos (Helsinki: Suomen historiallinen Seura, 1936), 275–277.
- ⁵⁴ Lehtinen, Turun hovioikeuden perustamisen taustaa, 9–20.
- ⁵⁵ Omtryckt i Nilsson, *De stora krigens tid*, 81–104.
- ⁵⁶ Kimmo Katajala, *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittisen kulttuurin muutos Ruotsin ajalla (n. 1150–1800)* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2002), 220–228.
- ⁵⁷ Mirkka Lappalainen, *Pohjolan leijona. Kustaa II Aadolf ja Suomi 1611–1632* (Helsinki: Siltala, 2014), 11–18, 71–81, 99–103, 227–230.
- ⁵⁸ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, liite 1, 275–277.
- ⁵⁹ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 3–9.
- ⁶⁰ Om honom se Tuija Tuhkanen, *Kirkon kaunistukseksi ja lahjoittajan kunniaksi. Henrik Flemingsin lahjoitukset Suomen kirkoissa* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2008).
- ⁶¹ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 8.
- ⁶² *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 218–219.
- ⁶³ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 57.
- ⁶⁴ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 136.
- ⁶⁵ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 204–205.
- ⁶⁶ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 254.
- ⁶⁷ Häradsfogde i Pikis härad 1610–1611 enligt Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige IV*, 54.
- ⁶⁸ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 73, 78, 82, 83, 91.
- ⁶⁹ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 247.
- ⁷⁰ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 153, 162, 183–184, 187.
- ⁷¹ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 122; För andra fogdeskrivare och uppbördsmän – som jag tolkar som en synonym till fogdeskrivare – se 63 (Tövsala), 113 (Tuulos och Hauho), 141 (Saaris), 184 (Borgå socken).

- ⁷² Om denne se Mirkka Lappalainen, *Maailman painavin raba. Kirjoituksia 1600-luvun pohjolasta* (Werner Söderström: Helsinki 2006), 69–85.
- ⁷³ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 153–154.
- ⁷⁴ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 154.
- ⁷⁵ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 162.
- ⁷⁶ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 156.
- ⁷⁷ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 156.
- ⁷⁸ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 109.
- ⁷⁹ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 109–110, 115–116.
- ⁸⁰ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 164–167.
- ⁸¹ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 178–179.
- ⁸² *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 153–154.
- ⁸³ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 200–204.
- ⁸⁴ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 114.
- ⁸⁵ *Vuoden 1616 valitusluettelot*, 22.
- ⁸⁶ Lehtinen, Turun hovioikeuden perustamisen taustaa, 13.
- ⁸⁷ Jfr Nilsson, *De stora krigens tid*, 100.
- ⁸⁸ Frohnert, *Kronans skatter och bondens bröd*, 166, 170, 246–257, 270–277; Peterson, 'En god ämbetsman är bättre än en god lag', 48–52.
- ⁸⁹ Sven A. Nilsson, 'Militärstaten i funktion', *Gustav II Adolf – 350 år efter Lützen*, red. av Gudrun Ekstrand & Katarina af Sillén (Stockholm: Livrustkammaren, 1982), 31–46.
- ⁹⁰ Instruktion för kammarkollegium 14.10.1618, *Samling af instruktioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finland*, utg. av C.G. Styffe (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens Historia, 1856), 32–34, 38–40.
- ⁹¹ Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige I*, 135–141; Lehtinen, Suomen kameraalinen keskushallinto, 143–144.
- ⁹² *Samling af instruktioner för högre och lägre tjänstemän vid landt-regeringen*, 169–184; Lehtinen, Suomen kameraalinen keskushallinto, 145; Jfr Mirkka Lappalainen, 'Loyal Servants of the King and the Crown (1620–1680). Stewards and Governors in Sweden before the Age of Absolutism', *Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720*, ed. by Petri Karonen & Marko Hakanen (Helsinki: Finnish Literature Society 2017), 118–120.
- ⁹³ Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige I*, 141–142.
- ⁹⁴ Asker, *I konungens stad och ställe*, 115–121.
- ⁹⁵ Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, 126.
- ⁹⁶ Hallenberg, *Statsmakt till salu*; Mats Hallenberg, *Kampen om det allmänna bästa. Konflikter om privat och offentlig drift i Stockholms stad under 400 år* (Lund: Nordic Academic Press, 2018), 47–65.
- ⁹⁷ Blomstedt, Kuninkaallisen Majesteetin oikeus Suomessa, s. 67–69.
- ⁹⁸ Blomstedt, Kuninkaallisen Majesteetin oikeus Suomessa, 67–69, 99–100; Ilkka Teerjoki, 'Klöfverblad, Johan Ottenpoika', *Suomen kansallisbiografia 5* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2005), 258–259.
- ⁹⁹ Lehtinen, Turun hovioikeuden perustamisen taustaa, 24–25, 27.
- ¹⁰⁰ Blomstedt, Kuninkaallisen Majesteetin oikeus Suomessa, 100–101.
- ¹⁰¹ Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare*, 41.
- ¹⁰² Alexander Jonsson, 'Försumblige i deres kall och ämbete...'. 1600-talets debatt om den nya regionalförvaltningen', *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*, red. av Börje Harnesk (UMEÅ: Umeå universitet, 2003), 126; Asker, *I konungens stad och ställe*, 123–124.
- ¹⁰³ Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare*.
- ¹⁰⁴ Jonsson, 'Försumblige i deres kall och ämbete...', 128–131, 136–137.
- ¹⁰⁵ Blomstedt, Kuninkaallisen Majesteetin oikeus Suomessa, 151–152.
- ¹⁰⁶ Nils Runeby, 'Mandarinernas uppkomst. Framväxten av ett kompetensbestämt ämbetsmannastånd: en exempelsamling', *Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige*, red. av Margareta Revera och Rolf Torstendahl (Lund: Studentlitteratur, 1979), 291–292, 301–309.
- ¹⁰⁷ Jonsson, 'Försumblige i deres kall och ämbete...', 122, 124, 127.
- ¹⁰⁸ Börje Harnesk, 'Något om den lokala självstyrelsens problematik under 1500- och 1600-talen', *Individ och struktur i historisk belysning*, red. av Tom Ericsson och Agneta Guillemot (Umeå: Umeå universitet, 1997), 96.